

А.І.Павко*

**БІЛЯ ВИТОКІВ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЕЛІТАРИЗМУ:
В.ПАРЕТО, Г.МОСКА, Р.МІХЕЛЬС**

Розглядаються витoki формування політичних концепцій елітаризму.

На сучасному етапі розвитку світової та вітчизняної політичної науки категорія «політична еліта» є широко вживаною, має широкий спектр тлумачень і модифікаційних варіантів. Наприклад, у російському двотомному виданні «Политическая энциклопедия» можна знайти інформацію про те, що «еліта політична – це добірна частина суспільства, меншість, яка править суспільством у цілому або різними сферами його життєдіяльності»¹. У першому в Україні фундаментальному політологічному енциклопедичному словнику запропоновано інтегральний підхід. Політична еліта, зазначається у виданні, – є меншістю суспільства, яка становить досить самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними й політичними рисами, що бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї².

* Павко Анатолій Іванович – д-р іст. наук, професор, Академія муніципального управління (Київ).

Загалом у сучасній політології не існує однозначного тлумачення поняття «політична еліта». Цей термін застосовують переважно щодо людей, які оволоділи найбільшою кількістю певних позитивних рис, цінностей і пріоритетів (влада, багатство, культура, компетентність, сила волі тощо), обіймають панівні або найвпливовіші позиції у суспільній ієрархії. Дихотомія «еліта – маса» є одним із провідних методологічних принципів аналізу соціальної структури суспільства³.

Потрібно зважити на ту обставину, що в радянській соціогуманітарній літературі поняття «еліта» було практично вилучене із наукового вжитку або використувалось в ідеологічно спотвореному вигляді. Майже невідомими для фахівців, а тим більше для широкого загалу читачів залишалися праці «елітистів», які впродовж десятиліть не друкувалися ані українською, ані російською мовами. Адже елітарні теорії конфліктували з марксистською теорією класової боротьби, заперечували і спростовували важливі концептуальні положення марксизму. На початку 1990-х рр. в українській політологічній науці було реанімовано поняття «еліта», а згодом розпочався процес активізації досліджень із так званої «елітарної проблематики» та різних аспектів теорії еліти.

В умовах трансформаційних змін у політичній системі українського суспільства, які актуалізують питання сутності сучасних політичних еліт, їх взаємовідносин із суспільством у цілому та між собою, важливим, на наш погляд, є осмислення та вдумливий перегляд тієї політологічної класики, для якої тема еліти вже давно стала особливим предметом теоретичного аналізу та соціологічних досліджень. Потрібно наголосити на тому, що проблеми політичної влади та її суб'єктів завжди були в центрі уваги мислителів та вчених-суспільствознавців різних епох і народів. Проте тільки на межі ХІХ–ХХ ст. у вивченні цих проблем з'явилися нові ракурси та аспекти. Тоді людство вступило в новий етап своєї політичної історії, прикметними рисами якого є: 1) значне розширення участі мас у соціально-політичних процесах; 2) суттєві зміни механізму політичного життя; 3) ускладнення структури та форм діяльності політичних інститутів; 4) якісні зрушення у взаємовідносинах народних мас і політичної влади.

Слід зазначити, що концепції, які розглядали взаємовідносини між владою і масами, уже не відбивали нових тенденцій у реальному тогочасному політичному житті. Якісно новий етап розвитку суспільства, виразно окреслені ознаки якого стали особливо рельєфними у ХХ ст., знайшов своє відображення в теоретичному обґрунтуванні низки концепцій, присвячених дослідженню механізмів та процесів формування політичних еліт. На думку сучасних дослідників, концепції елітаризму були покликані забезпечити рівновагу між досить поширеними в тогочасному європейському політичному середовищі марксистськими та анархістськими теоріями⁴.

Серед фундаторів елітарної теорії, в якій органічно поєднуються як соціологічні, так і власне політологічні підходи до вирішення актуальних наукових завдань, слід назвати італійського соціолога і політичного мислителя Вільфредо Парето (1848–1923 рр.). Саме завдяки В.Парето термін «еліта» ввійшов до категоріального апарату політичної науки, а проблеми, до яких привернув увагу італійський дослідник, надали нового поштовху для подальших досліджень ролі еліт у житті суспільства.

Син аристократа, який емігрував до Франції з політичних причин, В.Парето здобув вищу технічну освіту в Туріні. Маючи диплом інженера, почав працювати в одній з італійських залізничних компаній. З юнацьких років він брав активну участь у політичній боротьбі, виступав на шпальтах преси з критикою економічної політики уряду. На початку своєї творчої та політичної діяльності В.Парето захоплювався доктриною лібералізму, вимагав свободи торгівлі і невтручання держави у приватні справи.

На формування наукових поглядів В.Парето суттєвий вплив справили відомий італійський економіст Маттео Панталеоні та професор кафедри політекономії в Лозанському університеті Леон Вальрас. Розроблену та обґрунтовану Л.Вальрасом теорію економічної рівноваги В.Парето переніс у сферу загальнотеоретичних уявлень про суспільство, а згодом поклав в основу сформульованої власної соціологічної системи⁵. Із 1893 по 1907 рр. В.Парето викладав в Лозанському університеті, з 1894 по 1907 рр. керував там кафедрою політекономії⁶.

На початку 1900-х рр. відбулась еволюція ідейно-політичних поглядів В.Парето, яка була викликана тим, що він відійшов від ліберальної політичної філософії і дійшов висновку, що суспільство прямує до стадії криз і його може врятувати лише авторитаризм, насильницьке нав'язування нового ладу. Ці погляди В.Парето знайшли відображення у книзі «Соціалістичні системи» (1901 р.), «Підручнику з політичної економії» (1906 р.), а також у декількох статтях, написаних у цей період. Хвороба серця змусила В.Парето призупинити професорську діяльність, а у 1907 р. відмовитись від керівництва кафедрою, залишивши за собою лише читання лекцій (до 1917 р.)⁷.

У 1912 р. В.Парето закінчив свою основну працю «Трактат із загальної соціології», яка була опублікована у Флоренції у 1916 р. і відразу ж здобула широке визнання. У 1917–1919 рр. у Лозанні й Парижі вийшли французькі переклади цієї праці. У 1921 р. була опублікована ще одна фундаментальна книга італійського соціолога та економіста під назвою «Перетворення демократії».

Потрібно звернути увагу на те, що праці В.Парето принесли своєму автору на перших етапах його наукової кар'єри сумнівну славу провісника політичних режимів фашистського штибу. Значною мірою цьому сприяла концентрація зусиль вченого на аналізі проблем політичної боротьби, його ідея біологічного відбору правлячої еліти, обґрунтування застосування насилля, критика раціоналістичного підходу до політики, акцентування уваги на значенні ірраціональних факторів у політичній поведінці людей. Така позиція італійського соціолога не пройшла повз увагу фашистських теоретиків. Б.Муссоліні захоплювався паретівським «Трактатом із загальної соціології», вважаючи його автора своїм учителем. І хоч суб'єктивно В.Парето зовсім не симпатизував італійським фашистам, проте його ідеї у сфері політики, незалежно від особистих симпатій ученого, виявились досить «придатними для виправдовування фашизму»⁸.

Проте в подальшому В.Парето стає досить популярним у консервативних політичних колах, які нічого спільного не мали з фашизмом. У даному випадку популярність італійського вченого була обумовлена тим, що головна соціологічна праця В.Парето була задумана ним як «гігантське заперечення» К.Маркса, у теорії якого він бачив конкретний локальний вияв своєї більш широкої соціологічної концепції. Саме в такому широкому антропологічному підході до суспільства і полягає головна цінність паретівських ідей. В.Парето, соціологічна система якого є однією з амбітних інтелектуальних побудов, поставив і реалізував завдання величезної складності, а саме «зробити із соціології точну науку».

Попри те, що теорія еліт не була викладена італійським дослідником в окремій праці, вона займає чільне місце у соціологічній системі В.Парето. Особливістю теорії еліт є те, що як її методологічне підґрунтя виступає соціологічний аналіз суспільних процесів.

У «Трактаті із загальної соціології» В.Парето переконливо показав, що суспільство являє собою цілісну соціальну систему, яка неодмінно йде до рівноваги. Коли ж йому на певному історичному етапі вдається досягти такої рівноваги, то система набуває не статичного, а динамічного характеру. Своєю чергою, ця динаміка залежить від меншості, яка здійснює управління суспільством, тобто від еліти⁹.

Вихідним пунктом соціологічної теорії В.Парето є концепція нелогічної дії людини, індивіда, яка є ірраціональною за своєю природою. Саме ірраціональними та нелогічними, на думку вченого, є переважна більшість людських учинків.

Спираючись на ідеї Л.Вальраса про економічну теорію рівноваги В.Парето основну увагу зосередив на вивченні рушійних сил соціальної системи. Ними, вважав він, є людські почуття, які й приводять у рух суспільні системи. Проте значну роль у суспільно-історичному розвитку людства відіграють лише ті почуття, які виявляються у певних діях, мають незмінний, постійний характер і тому є тими елементами соціального оточення, які визначають суспільну рівновагу. У зв'язку з цим В.Парето поділив мотиваційні імпульси людської діяльності на дериваційні (надають діяльності людей псевдологічного характеру) і резидуальні (з латини – залишки), які характеризуються стійкістю після того, як із соціальної дії вилучені всі раціональні міркування. Резидуї («залишки») – основа почуттів, емоцій, інстинктів, психологічних станів, вони мають природний, вроджений характер. Це внутрішні біологічні імпульси людей, які визначають їх соціальну поведінку¹⁰.

Визначивши роль почуттів у соціальному житті суспільства, В.Парето, користуючись логічно-експериментальним методом, здійснив ґрунтовний соціологічний аналіз процесів виокремлення суспільної еліти. На думку В.Парето, суттєвим елементом соціальної системи є її соціальна гетерогенність, яка визначається вихідною психологічною нерівністю індивідів. Особливість тієї чи іншої соціальної групи залежить від природних здібностей її членів, а це своєю чергою визначає суспільне положення певної групи. Групу індивідів, кожен з яких здобувся на найвищу оцінку у своїй сфері діяльності завдяки власним здібностям, В.Парето називає елітою. Із його погляду, еліта – це добірна частина населення, решта ж змушена «лише пристосовуватись до отриманих від неї стимулів». Еліта поділяється на дві частини: одна – безпосередньо або опосередковано бере участь в управлінні суспільством («правляча еліта чи правлячий клас»), а інша має відношення до художньої чи наукової сфери («некеруюча еліта»)¹¹. Італійський соціолог у своєму дослідженні показав, що розподіл суспільства на еліту і загальну масу має закономірний характер, оскільки люди мають різні індивідуальні здібності, які проявляються у найрізноманітніших сферах суспільного життя. При цьому найбагатші верстви населення утворюють верхівку соціальної піраміди, володіють багатством, а тому справляють великий вплив на життя суспільства. До неї, як вважає В.Парето, входять, насамперед, військова, релігійна, комерційна верхівки, які уособлюють «найвищу групу суспільства, його еліту». Відніші та найбідніші групи населення, відповідно, утворюють основу соціальної піраміди.

Для пояснення соціальної динаміки всієї цілісної суспільної системи, механізму здійснення принципу рівноваги В.Парето сформулював відому доктрину циркуляції еліт. Сутність універсального закону кругообігу еліт полягає в наступному положенні: «Еліти виникають із нижчих груп суспільства і в процесі суспільної боротьби піднімаються до вищих. Там вони розквітають і, урешті-решт, вироджуються, знищуються і зникають. Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії»¹².

В.Парето вказує на те, що якісні характеристики, які забезпечують панування еліти, змінюються в межах кожного циклу «коливання соціальної системи» («рівновага – нерівноваженість – рівновага»). Зміна цих характеристик веде до зміни типів еліт.

Критикуючи «сентиментальну ідеологію» лібералізму, яка проповідувала гуманістичні цінності, виявляла свою прихильність до політичних компромісів, В.Парето робить висновок про те, що правляча еліта, яка нездатна застосувати

силу для вирішення соціальних проблем, деградує і змушена поступитись місцем іншій, яка більш рішуча в політичних діях і здатна до застосування насильства. Сама історія, таким чином, стає схожою, за виразом В.Парето, на «цвинтар аристократії». Проте з урахуванням того, що еліти не тільки вимирають, а й народжуються знову, то історія відводить для них і свій «пологовий будинок». За логікою В.Парето, кругообіг еліт, тобто їх зародження, соціальне дозрівання, стабілізація, а відтак і деградація – це рушійна сила суспільного розвитку.

На переконання В.Парето, оновлення правлячої еліти здійснюється через соціальну мобільність. Чим більше «відкритий правлячий клас, тим міцнішим є його суспільне здоров'я», тим більше він має здатність зберегти своє панування. Натомість, чим більшою замкнутістю характеризується він, тим сильнішою є тенденція до його занепаду. На думку В.Парето, правлячий клас оновлюється не тільки чисельно, але й, що значно важливіше, в якісному відношенні шляхом поповнення із нижчих класів. Вони приносять із собою енергію та пропозиції «залишків», необхідні для утримання влади¹³. Використовуючи, власне, політологічний аналіз, В.Парето виокремив основні типи еліт, які «циркулюють» у діалектичному розвитку соціальної системи і використовують певні методи для здійснення керівництва суспільними процесами. Як уважає В.Парето, існує два головних типи еліт, які послідовно змінюють один одного. До першого він відніс «левів», для яких характерні крайній консерватизм, силові методи правління. Другий тип представлений «лисицями», тобто майстрами оман, інтриг та політичних комбінацій. Кожному типу еліт властивий свій метод управління. Так, метод сили використовує у своїй політичній діяльності елітарна група «левів». Метод маніпуляцій, який поєднується з компромісами, а нерідко і з демагогією, використовує інший тип еліти – «лисиці».

За логікою В.Парето, стабільна політична система характеризується переважанням еліти «левів». І, навпаки, нестійкий стан політичної системи потребує лідерів, які здатні до прагматичного мислення, енергійних дій у політичній сфері, що поєднуються з пошуком компромісних рішень для розв'язання нагальних суспільних завдань.

В.Парето зазначає, що кожен із типів еліт має свої позитивні риси, які на певному етапі перестають відповідати потребам ефективного керівництва суспільними процесами. Тому для збереження рівноваги соціальної системи важливим є забезпечення постійного процесу заміни однієї еліти іншою.

На думку В.Парето, збереження динамічної рівноваги суспільства вимагає постійної циркуляції еліт, заміни однієї іншою. Якщо революційні зміни вимагають заміни правлячої еліти, то еволюційно-реформістські перетворення – переміщення в рамках однієї еліти по горизонталі, по колу в межах даної політичної системи. При здійсненні реформ відкриваються широкі можливості для переміщення в рамках правлячої еліти. В одному випадку реформи сприяють модернізації політичної системи, в іншому – ведуть до вияву консервативних тенденцій в її сфері (в останньому випадку визрівають соціальні суперечності, вирішення яких можливе лише з повною заміною еліти).

Досліджуючи процес «циркуляції еліт», В.Парето проаналізував динаміку відносин між елітою і неелітою, а також висвітлив діалектичну спрямованість «внутрішніх взаємовідносин» усередині самої еліти (зокрема, між панівною і непанівною частинами еліти). «Будь-яка еліта, яка неспроможна піднятися на захист своїх інтересів, – підкреслює В.Парето, – перебуває в повному занепаді і їй нічого не залишається, як поступитись іншій еліті, наділеній мужністю, що її так бракує першій. Якщо ж еліта вважає, що проголошені нею гуманні принципи застосовують до неї, то це чисте марення, і переможці продзижчать їм у вуха неблаганні слова: «Горе переможеним»»¹⁴.

В.Парето у своїй праці простежив також роль насильства в історії, надаючи йому вирішального значення для досягнення будь-якої політичної мети, а особливо при здобутті влади. Відсутність здатності застосовувати насильство В.Парето вважав причиною занепаду та наступної зміни еліти, а також шляхом кооптації нових членів із нижчого класу. У протилежному випадку настає соціальна революція, весь зміст якої полягає в оновленні персонального складу правлячої еліти¹⁵.

Теорія еліт В.Парето справила помітний вплив на світову та вітчизняну соціологію і політологію ХХ ст. Зокрема, застосований В.Парето системний аналіз політичного процесу став невід'ємною частиною теоретичного арсеналу зарубіжної політології минулого століття. Із «Трактатом із загальної соціології» був добре знайомий П.Сорокін. Для аргументації своїх думок він часто використовував переконливі приклади із праці В.Парето й оцінював його як одного з перших і найбільш об'єктивних теоретиків еліти. П.Сорокін відзначав також наукову ґрунтовність дослідження італійським соціологом проблеми циркуляції політичних еліт, значення цієї доктрини для вивчення механізмів та засобів забезпечення рівноваги суспільства¹⁶.

Ідеї В.Парето були творчо використані також у політичній концепції національної аристократії, розробленій нашим співвітчизником В.Липинським¹⁷. Зокрема, його ідея про те, що процес постійного відновлення аристократії є характерною рисою історії різних часів і народів, має безпосередній зв'язок із теорією еліт В.Парето.

Близькими до політичних поглядів В.Парето є концепції іншого основоположника елітаризму – італійського політика, державного діяча та послідовного антифашиста Гаetano Моски (1858–1941 рр.).

Г.Моска народився 1 квітня 1858 р. в Італії, в м. Палермо, на Сицилії. У 1881 р. закінчив факультет права в місцевому університеті. Уже у студентські роки молодий учений поставив перед собою завдання у своїх наукових студіях завжди залишатись реалістом, наполегливо прагнути до осмислення істини, яка прихована за ідеологічними хитроцями та різного роду містифікаціями. Потрібно сказати, що протягом всієї довготривалої інтелектуальної та суспільно-політичної діяльності Г.Моска ніколи не відступав від проголошеної ним програми. Прагнучи до самостійного наукового пошуку, він намагався знайти відповідь на питання: хто, у силу яких причин, якими засобами здобуває і здійснює політичну владу в суспільстві. Підсумком напруженої праці Г.Моски стала опублікована у 1884 р. в Турині книга «Теорія управління і парламентське правління». У цій праці він застосував поняття «політичний клас», яким назвав «організовану меншість, що ефективно здійснює у всіх суспільствах владу над неорганізованою більшістю»¹⁸.

Пізніше Г.Моска працював професором права в університетах Туріна та Риму, неодноразово обирався депутатом парламенту, опублікував у центральній пресі серію статей про сицилійську мафію. На відміну від іншого класика теорії еліт В.Парето, Г.Моска висловив своє негативне ставлення до утвердження в Італії фашистської диктатури і виступив на захист демократії. Будучи противником будь-яких радикальних концепцій та рухів і висловлюючи сумнів щодо можливостей здійснення демократії, він водночас захищав принцип розподілу влади, ідею політичної свободи, яка можлива лише при плюралізмі політичних сил в їх боротьбі за владу. За переконанням Г.Моски, фашистська диктатура, яка була встановлена в країні, вела до тотального контролю над громадянами, оскільки «моральна та інтелектуальна монополія неминуче пов'язана з політичною».

Серед найбільш відомих творів італійського вченого слід назвати праці: «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Основи політичної науки», «Історія політичних доктрин»¹⁹.

У 1896 р. була опублікована найбільш відома книга Г.Моски «Основи політичної науки» (друге, доповнене видання – 1923 р.). Опублікування її у 1939 р. англійською мовою під назвою «Правлячий клас» принесло авторові світове визнання. Ім'я Г.Моски було поставлене в один ряд з іменами видатних мислителів і дослідників політичної сфери суспільства.

Центральне місце в політичній концепції Г.Моски займає поняття «політичний (правлячий) клас». Воно вперше було запроваджене італійським ученим до наукового обігу і в майбутньому визначало методологічну спрямованість його політологічних студій.

Потрібно підкреслити, що вихідний пункт політичної концепції Г.Моски збігається з концептуальним підходом до означеної проблеми В.Парето. Використовуючи історичний метод, Г.Моска наступним чином сформулював своє наукове кредо – у всіх народів, які перебувають на різних ступенях розвитку, завжди існує поділ суспільства на два класи – клас, який править (політичний клас) і клас, яким правлять. Перший завжди становить меншість суспільства, виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується перевагами, які дає йому ця влада. Другий клас більш чисельний, ним керує перший і таким чином «забезпечує функціонування політичного організму»²⁰. Цю думку, викладену Г.Москою у праці «Основи політичної науки», часто використовують сучасні дослідники елітаризму як зразок класичного формулювання основ теорії політичної еліти.

Важливо враховувати певні відмінності між поняттями «політичний клас» і «клас, який править», які, у розумінні Г.Моски, мають певне синонімічне забарвлення. Так, у ранній праці (1884 р.) Г.Моска, зокрема, використовував поняття «політичний клас» як частину «класу, що править» і має безпосереднє відношення до влади. У більш пізніх і зрілих наукових дослідженнях учений частіше вживає поняття «клас, який править», до якого, крім меншості, що домінує у сфері політики, належить і верхівка суспільства. У книзі «Основи політичної науки», особливо в другому виданні 1923 р., ідеться вже в основному про «клас, який править». Використання даного поняття можна пояснити тим, що Г.Моска постійно розширював сферу дослідження сутності та функцій меншості, яка править, прагнучи з'ясувати існуючий у суспільстві взаємозв'язок політико-доктринальних систем, правових інститутів та соціально-культурних умов, їх значення у формуванні, розвитку та оновленні елітних груп²¹. На думку Г.Моски, фундаментом суспільного розвитку є не економіка, як, наприклад, стверджував К.Маркс, а політика. Панівний (правлячий) клас зосереджує у своїх руках керівництво політичним життям держави, оскільки об'єднує індивідів, які мають політичну свідомість і відчутно впливають на розвиток суспільства. Із переходом від однієї епохи до іншої змінюється відповідно і склад панівного класу, його структура, проте такий клас існує завжди. Г.Моска вказав також на деякі загальні риси та здібності, що властиві представникам правлячого класу і забезпечить їм успіх у боротьбі за збереження своїх привілеїв. У результаті порівняльних студій Г.Моска дійшов висновку, що риси, притаманні меншості, мають, з одного боку, конкретно-історичний, перехідний характер. Проте, з іншого боку, властивості і риси, що характерні для людського суспільства взагалі, залишаються у принципі незмінними.

За спостереженнями Г.Моски, найбільше значення мають такі людські риси, що відкривають перед особою можливість поповнення політичного (правлячого) класу: військова доблесть, багатство, станове походження та індивідуальні риси, місце у церковній ієрархії, і, нарешті, мистецтво управління. Так, наголошуючи на значенні багатства у формуванні правлячої еліти, Г.Моска, зокрема, зазначає: «У всіх країнах світу чинники, що мають соціальний вплив – чи то особиста популярність, висока освіта, чи професійна

підготовка, високий сан у церковній ієрархії і в армії, – усе це завжди більш доступне багатим, аніж бідним. У багатих, на відміну від бідних, шлях, що веде нагору, значно коротший і вони позбавлені найбільш тернистої і важкої частини цього шляху»²².

За словами Г.Моски, навіть загальні демократичні вибори здійснюються «під музику дзвінких доларів». У суспільстві, яке досягло певного ступеня зрілості, підкреслює Г.Моска, представниками політичної влади у країні є здебільшого багаті люди, а бути багатим – означає бути могутнім. В умовах, коли дозволяється боротьба грошових одиниць, «кращі посади отримують ті, хто краще забезпечений коштами». «Багатство створює політичну владу, точнісінько так само, як політична влада створює багатство», – такий цілком реалістичний висновок робить відомий італійський соціолог.

У своїх працях Г.Моска привернув увагу до тих психологічних аспектів, які відзначають ставлення людей до влади. На його думку, мотиви, які спонукають їх брати участь у жорсткій боротьбі за політичну владу, можуть бути різними. Крім егоїстичних прагнень та політичних амбіцій, можлива також політична боротьба, спрямована на реалізацію проектів «глобального перетворення суспільства». Аналізуючи структуру і динаміку становлення правлячого класу, Г.Моска вказав на дві тенденції його розвитку – аристократичну та демократичну. Перша виявляється, наприклад, у тому, що представники владного політичного олімпу намагаються будь-якими засобами зміцнити своє панування і передавати владу за спадковим принципом. Оновлення еліти при цьому відбувається досить повільно. Друга, демократична тенденція, спостерігається тоді, коли у суспільстві відбуваються зміни у співвідношенні політичних сил.

Основна проблема формування еліти, уважає Г.Моска, полягає в тому, що вона повинна формуватись на основі розуму, здібностей, освіти, залучення до неї кращих представників народу, що відкриває можливість подолати її закритість і консервативність.

На думку Г.Моски, у кожному суспільстві завжди існують сили, які готові замінити стару правлячу меншість. Відтак у суспільстві повинен відбуватись перманентний процес заміни еліти, її оновлення, що є гарантом стабільності політичної системи. Г.Моска вказав на три способи, з допомогою яких правлячий клас зміцнює власні позиції й оновлює себе – спадкоємність, вибір та кооптація. Якщо ж правляча еліта практично не оновлюється, то відбувається її витіснення контрелітою, тобто новою правлячою меншістю. Це веде до революційних перетворень у суспільстві, у процесі яких найбільш енергійні і практичні індивіди прокладають собі шлях із «нижчих щаблів соціальної драбини нагору». Проте в даному випадку є небезпека того, що цей процес зупинити буде дуже важко, оскільки індивіди, які раптово досягли високого політичного становища у суспільстві, нерідко у своїй діяльності керуються амбіціями й жадобою. На думку Г.Моски, це «молекулярне оновлення правлячого класу триває доти, поки не зміниться періодом соціальної стабільності»²³.

Проте історія свідчить, що в переломні моменти, коли відбувається різка зміна системи політичної влади, нагорі опиняються не тільки кращі, найбільш підготовлені та активні індивіди, але й «шумовиння», а також напівкримінальні елементи.

У своїх поглядах на переваги та вади кожної з тенденцій у розвитку правлячої меншості Г.Моска віддавав перевагу їх розумному, збалансованому поєднанню, відстоював ідею «мішаних режимів», які б забезпечували збереження стабільності суспільства.

Потрібно сказати про те, що між Г.Москою та В.Парето протягом багатьох років тривала полеміка, яка не відповідала характеру наукової дискусії. Г.Моска в доброзичливій формі зажадав, щоби В.Парето визнав його авторитет у роз-

робці концепції політичної еліти. Проте той відмовився це зробити, вважаючи, що в основу їхніх концепцій покладено ідеї, які висловлювали раніше зарубіжні дослідники. На думку сучасних політологів, два класики політичного елітизму, використовуючи різні методологічні підходи, сформуvalи ідеї, в яких можна знайти багато дотичних думок.

Серед основоположників теорій еліт слід назвати також і відомого німецького теоретика Роберта Міхельса (1876–1936 рр.). Суттєвий внесок у розвиток політичної соціології він зробив завдяки оригінальному підходу до теорії еліт та до проблеми функціонування політичних партій. У своїй праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» (Ляйпциг, 1911) Р.Міхельс сформував знаменитий «залізний закон» олігархії, сутність якого полягає в тому, що демократія, аби зберегти себе й досягти певної стабільності, змушена вдатися до формування еліти – активної меншості. Оскільки, на думку Р.Міхельса, демократія неможлива без організації, то вона неминуче перетворюється на олігархію. З огляду на неможливість у міру зростання організацій контролювати їх без допомоги еліт, маси змушені визнати панування меншості і «змиритися з роллю п'єдесталу для величчя олігархії»²⁴.

Отже, створення великих організацій, без яких не може обійтися жодна демократія, закономірно веде до виокремлення з їх середовища активної панівної еліти, яка, своєю чергою, відкриває шлях до олігархічного панування.

Розглядаючи під кутом закону олігархії соціалізм, Р.Міхельс указав на песимістичні перспективи цього суспільного проекту: «Можуть перемогти соціалісти, – писав він, – але не соціалізм, який гине від того моменту, коли перемагають його прихильники»²⁵. В основі невтішного висновку, якого дійшов Р.Міхельс у своїй праці, лежить розуміння ним тієї обставини, що маси, які «грають» у демократію, тільки те й роблять, що «змінюють своїх панів», а ті, узявши владу, утверджують свій тип правління – вождизм.

Аналізуючи трансформаційні процеси у середовищі тогочасних європейських соціал-демократичних партій, Р.Міхельс звернув особливу увагу на серйозну небезпеку виникнення суперечностей між членами партії та її вождями. «Партія як зовнішнє утворення, механізм, машина, – підкреслював він, – не тождна партійним масам, а, тим більше, класу. Партія – це тільки засіб досягнення мети. Якщо ж партія стає самоціллю, із власними, особливими цілями та інтересами, то вона цілеспрямовано віддаляється від класу, який представляє»²⁶.

Науково обґрунтовані, оригінальні концепції В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, які містять раціональні, конструктивні, проникливі оптимістичні та песимістичні ідеї, положення з «елітарної» проблематики залишаються для сучасних дослідників методологічним орієнтиром при вивченні вузлових проблем європейського та українського політичного елітизму.

¹ Политическая энциклопедия: В 2-х т. – Т.2. – Москва, 2000. – 640 с.

² Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В.П.Горбатенко; за ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С.182.

³ Там само.

⁴ Кухта Б.Л., Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство: Навч. посібник. – Л., 1995. – С.94.

⁵ История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Отв. ред. И.С.Кон. – Москва, 1979. – С.310.

⁶ Политическая энциклопедия. – Т.2. – С.108.

⁷ История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – С.310.

⁸ Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992. – С.83.

- ⁹ Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1996. – С.404.
- ¹⁰ Політологічний енциклопедичний словник. – С.460.
- ¹¹ История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – С.323.
- ¹² Див.: Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вказ. праця. – С.405.
- ¹³ Див.: История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – С.325.
- ¹⁴ Див.: Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вказ. праця. – С.405.
- ¹⁵ Див.: Политическая энциклопедия. – Т.2. – С.109.
- ¹⁶ Сорокин П. Система социологии. – Петроград, 1920. – Т.2. – С.230.
- ¹⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995.
- ¹⁸ Див.: Самсонова Т.Н. Концепция «правлящего класса» Г.Моски // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С.177.
- ¹⁹ Політологічний енциклопедичний словник. – С.373.
- ²⁰ Ашин А.К. Современные теории элиты: Критический очерк. – Москва, 1985. – С.45.
- ²¹ Див.: Самсонова Т.Н. Указ. соч. – С.177.
- ²² Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С.192.
- ²³ Там же. – С.191.
- ²⁴ Демократия и железный закон олигархии (глава из книги Р.Михельса «Социология политической партии в условиях демократии») // Диалог. – 1991. – №3. – С.44.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. – С.45.

The author examines sources of formation of political conceptions of elitism.